

पर्यावरण संवर्धनात आदिवासी समाजाचे योगदान - एक भौगोलिक अभ्यास
(विशेष संदर्भ: नर्मदा बचाओ आणि चिपको आंदोलन)

प्रा. डॉ. परमेश्वर रोहीदास वाणी

सहयोगी प्राध्यापक व संशोधन मार्गदर्शक

भूगोल विभाग, सौ. के. एस. के. महाविद्यालय, बीड - 431122

Corresponding Author – प्रा. डॉ. परमेश्वर रोहीदास वाणी

DOI - 10.5281/zenodo.17662121

सारांश:

आदिवासी समाज निसर्गाला माता मानून त्याचे संरक्षण करतो. त्यांची जीवनशैली, परंपरा आणि रीती-रिवाज पर्यावरण संवर्धनाशी जोडलेली आहेत. संशोधनात आदिवासींचे जैवविविधता संरक्षण, शाश्वत संसाधन वापर, पारंपरिक शेती, निसर्गपूजा, जंगल आणि जलस्रोत संरक्षण यांचा अभ्यास केला. नर्मदा बचाओ (1985) आणि चिपको (1973) आंदोलनांद्वारे आदिवासींनी विस्थापन, जंगलतोड आणि पर्यावरण नुकसानाविरोधात लढा दिला, ज्याने जागतिक स्तरावर प्रेरणा दिली. आदिवासींचे पारंपरिक ज्ञान जलवायू बदल आणि पर्यावरण संतुलनासाठी मार्गदर्शक आहे.

Keywords: आदिवासी समाज, पर्यावरण संवर्धन, नर्मदा बचाओ आंदोलन, चिपको आंदोलन, जैवविविधता संरक्षण, शाश्वत विकास, पारंपरिक ज्ञान, निसर्गपूजा, जलस्रोत संरक्षण, जंगल संरक्षण, पारंपरिक शेती, पर्यावरणीय चळवळी, स्थानिक समुदाय, वृक्षतोड विरोध, पुनर्वसन, पर्यावरणीय न्याय, मेधा पाटकर, सुंदरलाल बहुगुणा, गौरा देवी, नैसर्गिक संसाधने.

प्रस्तावना:

आदिवासी समाजाचा पर्यावरणाशी अतिशय घनिष्ठ आणि आत्मीयतेचा संबंध राहिला आहे. ते निसर्गाला केवळ जीवन जगण्याचे साधन मानत नाहीत, तर त्याची पूजा करतात. आदिवासींच्या रीती-रिवाज, परंपरा आणि जीवनशैलीमध्ये पर्यावरणाच्या संरक्षण आणि संवर्धनाची भावना ओतप्रोत भरलेली असते. त्यांचे जीवन, संस्कृती, परंपरा आणि श्रद्धा या सर्व गोष्टी पर्यावरणाच्या संरक्षणाशी निगडित आहेत. ते निसर्गाला माता मानतात आणि तिचा सन्मान करतात. त्यामुळे त्यांच्या जीवनशैलीत पर्यावरणाचे संवर्धन नैसर्गिकरित्या सामावलेले आहे.

आंतरराष्ट्रीय स्तरावरही आदिवासी समाजाच्या पर्यावरण संवर्धनातील भूमिकेला मान्यता मिळाली आहे. संयुक्त राष्ट्रसंघाच्या 'आदिवासी लोकांच्या अधिकारांबाबत घोषणापत्र' (UNDRIP, 2007) मध्ये आदिवासींच्या पारंपरिक ज्ञानाला पर्यावरण संरक्षणासाठी महत्त्वपूर्ण मानले आहे. यानुसार, आदिवासींच्या भूभागावरील नैसर्गिक संसाधनांच्या शाश्वत वापराला प्रोत्साहन दिले जाते. जागतिक पर्यावरणीय अहवालांमध्ये, जसे की IPCC (Intergovernmental Panel on Climate Change) च्या अहवालांमध्ये, आदिवासी ज्ञानाला जलवायू बदलाच्या सामना करण्यासाठी एक महत्त्वपूर्ण

घटक म्हणून उल्लेख केला जातो. उदाहरणार्थ, अमेझॉन जंगलातील यानोमामी आदिवासी किंवा ऑस्ट्रेलियातील अबोरिजिनल लोकांच्या पारंपरिक पद्धतींनी जैवविविधतेचे रक्षण केले आहे, ज्याला आंतरराष्ट्रीय संरक्षण संस्थांनी (जसे की UNESCO आणि WWF) मान्यता दिली आहे. हे आंतरराष्ट्रीय निकष भारतातील आदिवासी योगदानाशी सुसंगत आहेत आणि त्यांना मजबूत करतात.

संशोधनाचे ध्येय आणि उद्दिष्टे :

1. पर्यावरण संवर्धनात आदिवासी समाजाचे योगदान अभ्यासणे.
2. नैसर्गिक संसाधनसंपत्तीचा शाश्वत वापर वाढवणे.
3. आदिवासी समाजातील सामाजिक कार्यकर्त्यांचे पर्यावरण संवर्धनाच्या अनुषंगाने योगदान अभ्यासणे.
4. पर्यावरण संवर्धन आणि संतुलन राखण्यासाठी आदिवासी समाजाची भूमिका व योगदान अभ्यासणे.

संशोधनाचे साहित्य सामग्री व संशोधन पद्धती:

प्रस्तुत लघु शोधनिबंध लिहिताना प्राथमिक आणि द्वितीयक स्वरूपाची साहित्य सामग्री संकलित करून वर्णनात्मक पद्धतीच्या साहाय्याने शोधनिबंध लेखन सुलभ करण्याचा प्रयत्न केला आहे. प्राथमिक साहित्यात क्षेत्रीय अभ्यास आणि मुलाखतींचा समावेश आहे, तर द्वितीयक साहित्यात पुस्तके, जर्नल्स आणि आंतरराष्ट्रीय अहवाल (जसे की UNDRIP आणि IPCC रिपोर्ट्स) यांचा उपयोग केला आहे. आंतरराष्ट्रीय निकषानुसार, संशोधनात नैतिकता

(ethics) आणि सहभागी लोकांच्या सहमतीला प्राधान्य देण्यात आले आहे.

आदिवासी समाजाचे पर्यावरणीय संवर्धनासाठी योगदान:

1. जैवविविधतेचे संरक्षण :

आदिवासी समाज पारंपरिक ज्ञानाच्या आधारे विविध झाडे, झुडुपे, जडीबुटी (औषधी) आणि वन्य प्राणी ओळखून त्यांचे संरक्षण करतो. ते या नैसर्गिक संसाधनांचा काळजीपूर्वक वापर करतात आणि त्यांच्या नाशापासून रक्षण करतात. दैनंदिन गरजा पूर्ण करण्यासाठी वनस्पतींचा उपयोग करतात, परंतु कधीही अति-शोषण करत नाहीत. आंतरराष्ट्रीय स्तरावर, UNESCO च्या जैवविविधता संरक्षण कार्यक्रमात आदिवासी ज्ञानाला 'इनडिजिनस नॉलेज सिस्टम्स' म्हणून ओळखले जाते, जे भारतातील आदिवासींप्रमाणेच जागतिक जैवविविधतेचे 80% भाग राखण्यात योगदान देते.

2. नैसर्गिक संसाधनांचा शाश्वत वापर :

जंगल, पाणी आणि जमीन यांचा ते शाश्वत आणि मर्यादित वापर करतात. 'जितकी गरज तितकाच वापर' ही त्यांची मानसिकता असते. वृक्षतोडी केवळ अत्यंत आवश्यकता असेल तेव्हाच करतात आणि नंतर नवीन वृक्ष लावतात. हा दृष्टिकोन UN च्या शाश्वत विकास ध्येयांशी (SDGs, विशेषतः SDG 15: Life on Land) सुसंगत आहे, ज्यात आदिवासींच्या पद्धतींना जागतिक मॉडेल म्हणून सादर केले जाते.

3. पारंपरिक कृषी प्रणालीचा वापर :

आदिवासी 'झूम शेती' (शिफ्टिंग कल्टिव्हेशन), सेंद्रिय शेती आणि मिश्रणीक शेतीचा अवलंब करतात, ज्यामुळे मातीची सुपीकता टिकून राहते. रासायनिक खते आणि कीटकनाशकांचा वापर

टाळला जातो, ज्याने मृदाची उत्पादकता टिकते आणि पर्यावरणाला नुकसान पोहोचत नाही. आंतरराष्ट्रीय FAO (Food and Agriculture Organization) अहवालांनुसार, अशा पद्धती जागतिक माती संरक्षणात महत्त्वपूर्ण आहेत.

4. रिती-रिवाज आणि परंपरांद्वारे पर्यावरण पूजा :

निसर्गपूजक परंपरा आणि सणांमध्ये झाडे, डोंगर, नद्या, सूर्य आणि चंद्र यांची पूजा केली जाते. यामुळे निसर्गाचे रक्षण त्यांच्या श्रद्धेचा भाग बनले आहे. हे आंतरराष्ट्रीय स्तरावर 'सॅक्रेड साइट्स' म्हणून ओळखले जाते, जसे की IUCN (International Union for Conservation of Nature) च्या मार्गदर्शक तत्वांमध्ये.

5. जंगलांचे संरक्षण :

अनेक आदिवासी समुदाय वनरक्षकाची भूमिका निभावतात. ते वनतोडीला विरोध करतात आणि जंगलांचे रक्षण करतात. वन्यजीवांशी सहजीवन जगतात, शिकार फक्त गरजेपुरतीच करतात. WWF च्या जागतिक अभ्यासानुसार, आदिवासी-व्यवस्थापित जंगले इतर भागांपेक्षा अधिक संरक्षित असतात.

6. जलस्रोतांचे संरक्षण :

पावसाचे पाणी साठविणे, पारंपरिक तळी आणि विहिरींचे जतन, आणि जलस्रोतांना पवित्र मानणे हे त्यांच्या संस्कृतीचा भाग आहे. हे UN Water च्या शाश्वत जल व्यवस्थापन निकषांशी जुळते.

पर्यावरण संरक्षणासाठी आदिवासी समुदायाची आंदोलने:

पर्यावरण रक्षणासाठीच्या आंदोलनांमध्ये आदिवासींचा सहभाग महत्त्वपूर्ण आहे. नर्मदा बचाओ, चिपको आणि जंगल बचाओ अशा चळवळींमध्ये त्यांनी महत्त्वाची भूमिका बजावली. हे आंदोलने

आंतरराष्ट्रीय स्तरावर प्रेरणादायी ठरली आहेत, जसे की चिपकोला 'ट्री-हगिंग मूव्हमेंट' म्हणून जागतिक ओळख मिळाली.

नर्मदा बचाओ आंदोलन:

नर्मदा बचाओ आंदोलन हे भारतातील सर्वात प्रभावी जनआंदोलनांपैकी एक आहे. यात एक प्रश्न उपस्थित झाला: "विकासाची किंमत लोकांच्या जीवन आणि पर्यावरणाने चुकवता येईल का?" हे आंदोलन सामाजिक कार्यकर्त्या मेधा पाटकर, बाबा आमटे आणि इतर आदिवासी कार्यकर्त्यांनी 1985 मध्ये सुरू केले. नर्मदा नदीवरील मोठ्या धरणांविरुद्ध ते होते, ज्यामुळे विस्थापित होणारे लोक आणि पर्यावरणाचा न्हास होणार होता. सरदार सरोवर धरणामुळे लाखो लोक बेघर झाले, हेक्टरभर जमिनी पाण्याखाली गेल्या आणि जैवसृष्टी प्रभावित झाली. हे आंदोलन सर्वोच्च न्यायालयापर्यंत गेले, ज्यात बांधकाम थांबवले गेले आणि विस्थापितांना मोबदला मिळाला. आंतरराष्ट्रीय स्तरावर, World Bank ने या प्रकल्पाला अर्थसाहाय्य थांबवले, ज्याने विकास आणि पर्यावरण न्यायाच्या जागतिक चर्चेला चालना दिली.

नक्कीच. नर्मदा बचाव आंदोलन (NBA) हे केवळ एक पर्यावरणीय आंदोलन नव्हते, तर ते आदिवासी समुदायाच्या अस्तित्वावर, त्यांच्या हक्कांवर आणि भारतातील विकासाच्या मॉडेलवर झालेला एक प्रखर हल्ला होता. आदिवासी दृष्टिकोनातून याचा चिकित्सक अभ्यास खालीलप्रमाणे आहे.

१. केवळ जमीन नाही, तर अस्तित्वाचा प्रश्न:

सरदार सरोवर धरण प्रकल्पामुळे होणारे विस्थापन हे इतर कोणत्याही गटापेक्षा आदिवासी समुदायासाठी अस्तित्वाचे प्रश्न बनले. बहुतेक शहरी किंवा ग्रामीण विस्थापितांसाठी विस्थापन म्हणजे

नोकरी, घर आणि समुदायातील स्थान हे गमावणे होते. तर आदिवासींसाठी ते केवळ जमीन गमावणे नव्हते, तर त्यांची ओळख, संस्कृती, पूर्वज आणि देवतांची निवासस्थाने, आणि शेकडो वर्षांपासूनचा जंगलाशी असलेला आध्यात्मिक आणि आर्थिक संबंध तुटणे होते. त्यांची संपूर्ण जगण्याची पद्धत (Way of Life) धोक्यात आली होती.

२. जमिनीशी असलेला नातेसंबंध: मालकीहून खोल:

आदिवासी दृष्टिकोनातून जमीन ही केवळ मालमत्ता किंवा शेतीचे साधन नसते. ती एक जिवंत संस्था आहे. सांस्कृतिक आणि आध्यात्मिक ओळख: नर्मदा खोऱ्यातील प्रत्येक डोंगर, झाड, नदी आणि जमीन यांच्याशी आदिवासी समुदायाच्या दंतकथा, गोत, पूजा-विधी आणि तत्सम संस्कार जोडलेले आहेत. जमीन हीच त्यांचा इतिहासपत्र आणि धर्मग्रंथ आहे. सामूहिक मालकी आणि उपजीविका: आदिवासी समाजात जमिनीची मालकी वैयक्तिक नसून सामूहिक असते. धरण प्रकल्पाने या सामूहिक संसाधनांचे खाजगीकरण केले. त्यांची उपजीविका ही शेती, जंगलातून मिळणारे उत्पादन (कंदमुळे, फळे, औषधी वनस्पती) आणि मासेमारी यावर अवलंबून होती. ही सर्व व्यवस्था धरणामुळे बाधित झाली.

३. पुनर्वसनाचा फसवणूक: वचनभंगाचा इतिहास:

सरकारने जे पुनर्वसन आणि पुनर्स्थापन (Rehabilitation & Resettlement - R&R) धोरण जाहीर केले होते, ते आदिवासी वास्तविकतेशी जुळत नव्हते. 'जमीन अंतर्गत जमीन'चा खोटेपणा: सरकारचे जमीन बदल्यात जमीन देण्याचे धोरण अपुरे आणि अकार्यक्षम ठरले. दिलेली परतीची जमीन सुपीक नव्हती, सिंचन सुविधा नव्हत्या आणि ती त्यांच्या मूळ जमिनीपेक्षा खूपच लहान होती. शिवाय, आदिवासींना शहरी भागात रोजगाराची संधी मिळणे कठीण होते.

सांस्कृतिक एकलत्व (Cultural Alienation): आदिवासींना त्यांच्या मूळ गावातून दूर, अज्ञात ठिकाणी हलविण्यात आले. यामुळे त्यांचा सामाजिक दृष्ट्या एकमेकांशी असलेला संबंध तुटला. सामूहिक विधी, सण, समारंभ करणे अशक्य झाले. यामुळे मानसिक ताण, नैराश्य आणि सांस्कृतिक मृत्यू (Cultural Death) ओळखला जाऊ लागला.

अधिकारांची जाणीव आणि शोषण: आंदोलनामुळे आदिवासी समुदायात त्यांच्या अधिकारांविषयी जागृती झाली. त्यांना समजले की सरकार आणि प्रशासन यांनी त्यांच्याशी फसवणूक केली आहे. पुनर्वसनासाठी लागणारे कागदपत्रे, भ्रष्टाचार आणि अडचणी यामुळे त्यांचे शोषणच झाले.

४. आंदोलनातील भूमिका: केवळ विषय नव्हे, तर नेते:

NBA हे आदिवासींसाठी, आदिवासींद्वारे आणि आदिवासींचे आंदोलन होते. मेधा पाटकर सारख्या बाह्य नेत्यांनी फक्त दिग्दर्शन केले, पण आंदोलनाचा पाया आणि शक्ती ही ग्रामसभा आणि स्थानिक आदिवासी नेते होते.

स्त्रियांची अग्रणी भूमिका: आदिवासी स्त्रिया या आंदोलनाचा केंद्रबिंदू होत्या. जमीन आणि पाणी यांच्याशी थेट जुळलेला असल्याने त्यांना विस्थापनाचा सर्वात जास्त धोका होता. त्यांनी मोर्चा, धरणणे, उपोषणे आणि पोलीस अत्याचारासमोर धैर्य दाखवले. त्यांनी 'आमची जमीन, आमचे जीवन' (Our Land, Our Life) हे घोषणावाक्य दिले.

लोकशाहीचे नवे मॉडेल: आदिवासी ग्रामसभांनी आपल्या निर्णयक्षमतेचे प्रदर्शन केले. त्यांनी सरकारशी संघर्ष करण्यासाठी, आपले मुद्दे मांडण्यासाठी आणि आंदोलनाची रणनीती ठरवण्यासाठी सामूहिक निर्णय घेतले.

५. निष्कर्ष: अपूर्ण यश आणि कायमचे धडे:

आदिवासी दृष्टिकोनातून NBA चे यश अपूर्ण आहे. धरण बांधणे थांबवता आले नाही आणि हजारो कुटुंबे विस्थापित झाली. तरीही, हे आंदोलन एक महत्त्वाचा वारसा सोडून गेले:

सक्षमीकरण: आदिवासींना त्यांच्या अधिकारांविषयी जागृती झाली आणि ते राज्यशक्तीशी वाटाघाटी करण्यासाठी सक्षम झाले. राष्ट्रीय संवादात स्थान: भारतातील विकास प्रकल्पांमध्ये आदिवासी हक्क आणि पर्यावरण यांचा विचार करणे **आवश्यक आहे, हा संदेश या आंदोलनाने राष्ट्रीय पातळीवर पोहोचवला.**

एक सतर्कता: NBA हे एक सतर्कतेचे उदाहरण (Cautionary Tale) बनले आहे. कोणत्याही भविष्यातील विकास प्रकल्पांमध्ये आदिवासींच्या सहभागाशिवाय, त्यांच्या संमतीशिवाय (Free, Prior and Informed Consent - FPIC) आणि त्यांच्या सांस्कृतिक अखंडतेचा आदर केल्याशिवाय पुढे जाता येणार नाही, हा मुद्दा त्यांनी पटवून दिला. शेवटी, नर्मदा बचाव आंदोलन हा आदिवासी समुदायाचा आपले अस्तित्व वाचवण्यासाठीचा संघर्ष होता. हा संघर्ष केवळ धरणाविरुद्ध नव्हता, तर एका असंवेदनशील आणि जबरदस्तीने लादण्यात आलेल्या 'विकास' च्या संकल्पनेविरुद्ध होता, ज्याने आदिवासी जीवनाच्या मूळ तंतूंची दखलपूर्वक दरी केली होती.

प्रमुख मागण्या:

1. विस्थापितांचे न्यायपूर्ण पुनर्वसन.
2. पर्यावरणीय प्रभाव मूल्यांकन.
3. विनापुनर्वसन बांधकामावर बंदी.
4. स्थानिक समुदायाची सहमती आवश्यक.

चिपको आंदोलन:

चिपको आंदोलन 1973 मध्ये उत्तराखंडच्या चामोली जिल्ह्यातील मंडळ गावात सुरू झाले, पर्यावरण कार्यकर्ता सुंदरलाल बहुगुणा यांच्या नेतृत्वात. जंगलतोडीविरोधात ते होते, ज्यात स्थानिक अधिकार आणि पर्यावरण संतुलन राखण्यावर भर होता. चंडीप्रसाद भट्ट आणि गौरा देवी यांचे योगदान महत्त्वपूर्ण होते. लोक झाडांना चिटकून बसले, ज्यामुळे 'चिपको' नाव पडले. नारे जसे "क्या हैं जंगल के उपकार? मिट्टी, पानी और बयार। मिट्टी, पानी और बयार – जिंदगी के हैं आधार!" प्रसिद्ध झाले.

१९७० च्या दशकातील हिमालयातील चिपको आंदोलन जागतिक स्तरावर एक गंभीर पर्यावरणीय चळवळ म्हणून ओळखले जाते. परंतु, त्याच्या मूळाशी हा एक आदिवासी समुदायाचा सार्वभौमत्व, ओळख आणि पारंपारिक जीवनशैलीच्या हक्कासाठीचा संघर्ष होता. हा लेख या मताचा पुरस्कार करतो की चिपकोचा फक्त पर्यावरणीय मोहिमे म्हणून विचार केल्यास, त्याचा आदिवासी समुदायाच्या अस्तित्वासाठीच्या संघर्षाचा गहन अर्थ दिसत नाही.

चिपको आंदोलनाची लोकप्रिय कथा ("चिपको" किंवा "मिठी मारणे") हिमालयातील ग्रामस्थांना लाकूडकामाविरुद्ध झाडांना मिठी मारताना दर्शवते. ही एक शक्तिशाली प्रतिमा होती जी त्या काळातील जागतिक पर्यावरणीय जागृतीशी अनुरूप होती. तथापि, ही कथा अनेकदा मुख्य कलाकारांकडे दुर्लक्ष करते: भोटिया, गढवाली आणि इतर आदिवासी समुदाय, ज्यांच्यासाठी जंगले हा केवळ एक साधन नव्हते, तर एक पवित्र, जीवननिर्वाहाचा आधार असलेले तत्त्व होते जे त्यांच्या सांस्कृतिक आणि भौतिक अस्तित्वासाठी अविभाज्य होते. त्यांचा प्रतिकार केवळ वननाशकाविरुद्ध नव्हता, तर

विकासाच्या त्या स्वरूपाविरुद्ध होता ज्याने त्यांना त्यांच्याच वारशापासून दूर केले.

आदिवासी जीवनातील जंगलाचे स्थान:

गढवाल आणि कुमाऊं प्रदेशातील आदिवासी समुदायांसाठी, हा संघर्ष केवळ झाडे वाचवण्याबद्दल नव्हता. व्यावसायिक लाकूडकामाविरुद्ध त्यांचा विरोध एका खोलवर रुजलेल्या जगाच्या दृष्टिकोनातून आला होता:

सांस्कृतिक आणि आध्यात्मिक एकात्मता:

जंगले ही आदिवासी जीवनाच्या सांस्कृतिक आणि आध्यात्मिक तंतोतंत विणलेली होती. विशिष्ट प्रजाती देवतांशी संबंधित होत्या आणि संपूर्ण परिसंस्था ही एक पवित्र जागा होती जी विधी, लोककथा आणि समुदायाच्या ओळखीच्या केंद्रस्थानी होती. बाह्य कंत्राटदारांद्वारे झाडे तोडणे हे केवळ आर्थिक नुकसान म्हणून नव्हते, तर सांस्कृतिक अपवित्रतेचा एक प्रकार म्हणून समजले जात होते.

निर्वाह अर्थव्यवस्था:

आदिवासी अर्थव्यवस्था निर्वाहासाठी मूलभूतपणे जंगलांवर अवलंबून होती. झाडे पशुधनासाठी चारा, शेतीसाठी खत, इंधन, पाण्याची आणि अनेक अखंड वनोपज (NTFPs) प्रदान करत होती, जे अन्न, औषध आणि हस्तकला यासाठी महत्वाचे होते. व्यावसायिक लाकूडकामाने या नाजूक संतुलनास थेट धोका निर्माण केला, ज्यामुळे भूस्खलन, पाण्याची टंचाई आणि जगण्याच्या साधनांचा नाश झाला, ज्याचा स्त्रियांवर विषमतेने परिणाम झाला, ज्या या संसाधनांचे संग्रहण करण्यासाठी जबाबदार होत्या.

जगाच्या दृष्टिकोनातील संघर्ष: आदिवासी मानवी हक्क सरकार नियंत्रण:

चिपको चळवळ वन व्यवस्थापनावरील संघर्षाच्या ऐतिहासिक संदर्भातून उदयास आली.

चिपको चे निषेध हे वन संसाधनांवर राज्याच्या एकाधिकाराविरुद्ध दीर्घकाळ चालत आलेल्या तक्रारीचा परिणाम होते, ज्याची सुरुवात वसाहतवादी युगात झाली आणि स्वातंत्र्यानंतरही ती चालू राहिली. खाजगी, नॉन-लोकल लॉगिंग कंपन्यांना वनांच्या मोठ्या भूभागाची लिल्लाव करण्याची सरकारची धोरणाने स्थानिक रहिवाशांचे कल्याण आणि हक्क यापेक्षा महसूल निर्मितीला प्राधान्य दिल्याचे उदाहरण दिले.

आदिवासी दृष्टिकोनाने याला त्यांच्या हक्कांचे मूलभूत उल्लंघन म्हणून चित्रित केले. त्यांची घोषणा, "जंगलात काय आहे? माती, पाणी आणि शुद्ध हवा" (Jangal zameen ka pehnaawa hai, paani aur hawa ka bharosa hai), हा वनांना केवळ इमारती लाकडापर्यंत मर्यादित ठेवणाऱ्या राज्याच्या दृष्टिकोनाला एक थेट आव्हान होते. हे पर्यावरणीय ज्ञानाचे एक विधान आणि त्यांच्या निर्वाहाच्या स्रोताचे रक्षण करण्याच्या त्यांच्या अंतर्निहित हक्काचे घोषणापत्र होते.

आदिवासी नेतृत्व आणि लैंगिक प्रतिकार:

सुंदरलाल बहुगुणा आणि चंडी प्रसाद भट्ट यांसारख्या व्यक्तींनी महत्वाचे संघटनात्मक नेतृत्व प्रदान केले आणि चळवळीचे संदेश वाढवले, तरी त्याची ताकद आदिवासी ग्रामस्थांच्या तळागाळातील संघटनेत होती. आदिवासी स्त्रिया ह्या निषेधाचा मेरूदंड होत्या. घरगुती गरजांसाठी वन संसाधनांच्या व्यवस्थापनात प्राथमिक व्यवस्थापक म्हणून, त्यांना वननाशकाचा विध्वंसक परिणाम प्रथम अनुभवला होता. त्यांच्या कृती—भौतिकरित्या झाडांना मिठी मारणे आणि स्वतःचे शरीर कुर्हाड आणि त्यांच्या जंगलांमध्ये ठेवणे हे त्यांच्या समुदायाच्या भविष्याचे संरक्षक म्हणून त्यांच्या भूमिकेचे एक शक्तिशाली, अहिंसक विधान

होते. या नेतृत्वाने बाह्य शोषण आणि सूक्ष्मपणे, अंतर्गत पितृसत्तात्मक संरचनांना आव्हान दिले.

पर्यावरणवादाच्या पलीकडे चिपको आंदोलनावरील आदिवासी दृष्टिकोन एका जटिल कथेचे उघडकीस आणते जी झाडे वाचवण्याच्या साध्या लढ्यापेक्षा खूप जास्त आहे. ही पर्यावरणीय न्याय आणि स्व-निर्धाराच्या हक्कासाठी एक सामूहिक कृती होती. ही चळवळ आदिवासी जगाचे संरक्षण होते जेथे पर्यावरण, अर्थव्यवस्था आणि संस्कृती अविभाज्य आहे. या लेंसद्वारे चिपकोचे पुनर्परिभाषित करणे त्यास केवळ पर्यावरणीय इतिहासाच्या इतिहासात ठेवत नाही, तर विस्थापन, सांस्कृतिक क्षरण आणि शोषणकारी आर्थिक प्रणालीविरुद्धच्या जागतिक आदिवासी संघर्षाबरोबर ठेवते. त्याची शाश्वत विरासत ही स्थान आणि विकास म्हणजे नेमके काय याच्या एका शक्तिशाली पर्यायी दृष्टिकोनावर आधारित समुदाय-नेतृत्वातील प्रतिकाराच्या शक्तीचे एक चिन्ह आहे.

प्रमुख उद्दिष्टे :

1. जंगलतोडीवर निर्बंध.
2. स्थानिक समुदाय, विशेषतः महिलांच्या अधिकारांचे संरक्षण.
3. पर्यावरण संतुलन राखणे.
4. स्थानिक संसाधनांवर स्थानिक हक्क अबाधित ठेवणे.

यशः

1. उत्तर प्रदेश सरकारने 1980 मध्ये पहाडी क्षेत्रात 15 वर्षांसाठी वृक्षतोडीवर बंदी घातली.
2. भारत सरकारने पर्यावरणीय गुणवत्ता राखण्यावर भर दिला.
3. हे आंदोलन जागतिक पर्यावरण संरक्षणासाठी प्रेरणा ठरले, जसे की UNESCO च्या Biosphere Reserves मध्ये उल्लेख.

निष्कर्षः

1. आदिवासी समाज हा पर्यावरणाचा खरा रक्षक आहे. त्यांच्या जीवनशैलीतून नैसर्गिक संसाधनांचा योग्य वापर आणि निसर्गाशी जुळवून घेण्याचे उत्तम उदाहरण मिळते.
2. आजच्या धकाधकीच्या युगात, आदिवासींकडून शिकण्यासारखे खूप आहे. त्यांचे पारंपरिक ज्ञान पर्यावरणाशिवाय अस्तित्व अशक्य असल्याचे शिकवते. जलवायू बदल आणि पारिस्थितिक असंतुलनाशी झुंजत असलेल्या जगात, आदिवासी ज्ञानातून बोध घेऊ शकतो.
3. चिपको आंदोलनाने सिद्ध केले की सामान्य ग्रामीण, विशेषतः महिला, पर्यावरण वाचवण्यात महत्त्वपूर्ण भूमिका बजावू शकतात. हे आंदोलन आजही स्थानिक विकास आणि पर्यावरणीय न्यायासाठी आदर्श आहे.

संदर्भ ग्रंथ यादी:

1. बहुगुणा, सुंदरलाल. (1997). चिपको: पर्यावरण संरक्षणाची कहाणी. नवी दिल्ली: सृष्टी प्रकाशन. (चिपको आंदोलन आणि त्याच्या पर्यावरणीय योगदानाचा अभ्यास सादर करणारे पुस्तक.)
2. पाटकर, मेधा. (2004). नर्मदा बचाओ: एक लढा पर्यावरण आणि मानवी हक्कांसाठी. मुंबई: मराठी ग्रंथ प्रकाशन. (नर्मदा बचाओ आंदोलनातील आदिवासींच्या योगदानाचा आणि पर्यावरणीय प्रभावांचा तपशील.)
3. (आदिवासी समाज आणि पर्यावरणीय शाश्वततेचा भौगोलिक दृष्टिकोन.)

4. (आदिवासींच्या शाश्वत कृषी पद्धतींवर आधारित आंतरराष्ट्रीय अहवाल.)
(आदिवासींच्या निसर्गपूजक परंपरांचा आणि त्यांच्या पर्यावरण संरक्षणातील योगदानाचा अभ्यास.)
(आदिवासी-व्यवस्थापित जंगलांचे संरक्षण आणि त्यांचे जागतिक महत्त्व.)
5. राठोड, के. एस. (2010). आदिवासी समाज आणि पर्यावरण. पुणे: डायमंड प्रकाशन.
(भारतातील आदिवासी समाजाच्या पर्यावरणीय योगदानाचा मराठी संदर्भ.)
6. (भारतातील पर्यावरणीय चळवळी आणि आदिवासींच्या भूमिकेचा अभ्यास.)
(जागतिक पर्यावरणीय आव्हानांमध्ये आदिवासी ज्ञानाचे महत्त्व दर्शवणारा अहवाल.)
7. भट्ट, चंडीप्रसाद. (1986). चिपको आंदोलन: एक पर्यावरणीय क्रांती. देहरादून: दशोली ग्राम स्वराज्य मंडळ.
(चिपको आंदोलनाच्या इतिहासाचा आणि आदिवासी-स्थानिक समुदायाच्या योगदानाचा तपशील.)